

РОЗДІЛ 5 ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК 349.3

ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВЕ ДЕРЖАВНЕ СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ В СТРУКТУРІ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

MANDATORY STATE SOCIAL INSURANCE IN SOCIAL SECURITY LAW

Кучма О.Л.,
к.ю.н., доцент,

доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті аналізуються правові доктрини щодо елементів системи права та права соціального забезпечення зокрема. Досліджується сутність поняття «система права», її ознаки, проблеми критеріїв розмежування галузей права. Розглядаються співвідношення систем права та законодавства, взаємодії норм різних галузей права, єдності та диференціації системи права. Визначено соціальне страхування як підгалузь права соціального забезпечення, елементами даної підгалузі є інститути страхування.

Ключові слова: соціальне страхування, система права, норма права, право соціального забезпечення, галузь права, інститут права, підгалузь.

В статье анализируются правовые доктрины касательно элементов системы права и права социального обеспечения в частности. Исследуется суть понятия «система права», ее признаки, проблемы критериев разделения отраслей права. Рассматриваются соотношения систем права и законодательства, взаимодействия норм различных отраслей права, единства и дифференциации системы права. Определено социальное страхование как подотрасль права социального обеспечения, элементами данной подотрасли являются институты страхования.

Ключевые слова: социальное страхование, система права, норма права, право социального обеспечения, отрасль права, институт права, подотрасль.

The essence of legal norms revealed in the system because of other rules and as one of several branches of law. Industry is peculiar only to her one object, which is determined personality and set of legal rules, its differences from other subsystems. A large number of different items of regulation of social relations explains the presence of various branches of law. Each field has a specific method of collection methods, ways and means of legal regulation, which demarcates the method in one area of the method in other industries. But the method in not so unique to each area as the subject. Detail the specific relationship contributes the most precise nature of relations that facilitates the search for rules that must regulate your relationship. Problems are isolating areas of law, since the system of law in general as one and its elements are closely related to each other, which does not have to argue about the ideal demarcation of areas of law which would have no common elements.

Undoubtedly, social insurance is part of social security law, but taking into account the different facets of functioning social security researchers see social insurance component of other branches of law and not only rights. In the regulation of social relations are interconnected: law, economics and finance. We see social security in the legal sense, not excluding social security as a component, such as finance. By entering into a contract of sale is also a financial transaction, but this relationship on the sales contract does not cease to belong to the Civil Law and governed by it.

Mandatory social insurance is social security law and institutions uniting obligatory state social insurance (pension insurance institute, institute insurance due to temporary disability benefits, health insurance institute, Institute for insurance against accidents at work and occupational diseases that caused disability, Institute of unemployment insurance).

Key words: social security, legal system, rule of law, social security law, branch of law, institute of law, subsector.

Соціальне страхування є предметом багатьох досліджень як правників різних галузей права, так і представників інших сфер: економіки, соціології, державного управління тощо.

Систему права як правове явище досліджували відомі вчені: М. І. Іншин, С. М. Прилипка, Д. І. Сіроха, О. В. Тищенко, Н. М. Хуторян, В. І. Щербина та інші відомі вчені. Проте переосмислення складових системи права загалом і права соціального забезпечення зокрема, врахування нових поглядів на усталені речі сприятиме визначенню соціального страхування у складі права соціального забезпечення.

Метою статті є визначення місця загальнообов'язкового державного соціального страхування в структурі галузі права соціального забезпечення.

Досліджуючи систему права соціального забезпечення, акцентуємо увагу в т. ч. на нормі права, яка існує і самостійно, і у складі інституту, підгалузі, галузі, системи права.

З норми права починається будь-яка правова практика, кожен випадок застосування, використання чи виконання права [1, с. 19].

О. І. Жолнович зазначає, що норми права є первинними і найважливішими елементами системи права. Розуміння сутності правової норми визначає зміст права загалом. Тому правовими нормами можна вважати лише ті правила, які відповідають засадам демократичної держави та уособлюють загальнолюдські цінності [2, с. 13]. Погоджуємося, що норми повинні бути саме такими, але правові норми, закріплені у законодавстві, доки не будуть скасовані, будуть вважатися такими, які відповідають засадам демократичної держави та уособлюють загальнолюдські цінності, навіть якщо за своїм змістом вони є дещо відмінними від ідеалу.

Норма права є особливим різновидом соціальних норм поряд із нормами моралі, корпоративними нормами тощо. У юридичній літературі виділяють такі відмінності норм права від інших соціальних норм: по-перше, загальний характер, своєрідна знеособленість, поширення на всіх учасників суспільних відносин, незалежно від їх волі і бажання; по-друге, правова норма, на відміну, наприклад, від норми моралі, покликана регулювати зовнішню поведінку людей, звернена до їх волі і свідомості з огляду на певний вчинок; по-третє, правова норма відрізняється

від інших суб'єктом свого підтвердження як такої. Будь-яка норма права є велінням унаслідок того, що вона встановлена або санкціонована владним органом, уособлює державну волю, являє собою загальнообов'язкове розпорядження, охоронюване від порушень передбаченими державою заходами примусу [3]. На наш погляд, саме санкціонованість державою норм права і є відмінністю. Щодо інших відмінностей, то (не у сукупності) вони притаманні й іншим нормам.

Плідне застосування в юридичній науці системного підходу (як і його різновидів – структурного, функціонального, кібернетичного) дає поштовх до усвідомлення системи поняття в окремих юридичних науках та їх спеціальних теоріях, які розкривають генезу, структуру, функціонування і розвиток відповідних державно-правових об'єктів [4, с. 17]. Сутність правової норми розкривається у системному зв'язку з іншими нормами як однієї, так і декількох галузей права.

У динамічній системі завжди існує рух, що породжує т. зв. нон-сумарність (ціле – більше ніж сума складових частин). До основних ознак системи, як правило, відносять: 1) комплексність (сукупність) елементів; 2) впорядкованість та подільність елементів; 3) наявність зв'язків між ними; 4) наявність цілісних властивостей. Ознаками, що відрізняють систему від інших явищ, є цілісність, зв'язок, стала структура [5, с. 29]. Разом з тим, сталість структури не заважає системі бути динамічною, розвиватися, «встигати» за розвитком суспільних відносин, для регулювання яких система існує.

Елементи системи права, як і будь-якої іншої системи, взаємопов'язані, взаємообумовлені і спрямовані на досягнення загального результату, яким слід визнати системне регулювання соціальних процесів, які виникають у суспільстві [6, с. 209]. У даному випадку за допомогою системи права відбувається регулювання соціальних процесів у правовому руслі.

Системність – закономірна, обов'язкова ознака об'єктивного права, її деформація, руйнування – аномалія, «хвороба» права може звести нанівець його регулятивні можливості, перешкоджати очікуваному законодавцем соціальному результату. Системний підхід до дослідження складних динамічних цілісностей дозволяє виявити внутрішній механізм не тільки дії окремих їх компонентів, але й взаємозв'язки та взаємодії таких на різних рівнях [7, с. 8]. Ігнорування системного підходу може призвести до хибних висновків стосовно правової природи відносин, що, у свою чергу, призводить до судових спорів, пов'язаних із реалізацією права.

Сутність поняття системи права розкривається в її основних ознаках, які, виходячи з їх смислового навантаження, мають інтроконтрадикційну природу (від лат. «intro» – «внутрішнє» та від лат. «contradictio» – «протиріччя»). Це пов'язано з тим, що, по-перше, система права, з одного боку характеризується єдністю та узгодженістю, а, з іншого, – диференціацією на відносно самостійні послідовно структуровані елементи; по-друге, система права має стабільний і водночас динамічний характер [8, с. 40].

Р. С. Мельник припускає, що система права має два рівні: «базовий» та «поточний». У межах «базового» рівня зосереджено норми, вироблені протягом усього часу існування людства, які діють незалежно від будь-яких змін та уособлюються, перш за все, у принципах права – верховенства права, справедливості, рівності, правової держави. Норми «базового» рівня існують об'єктивно незалежно від волі та бажання законодавця, окремих осіб. Тому у межах цього рівня система права є об'єктивним утворенням. Зазначений рівень стає основою для формування «поточного» рівня системи права, внутрішній обсяг якого залежить від багатьох чинників – розвитку правосвідомості, культурного рівня, форми правління, активності законодавчого процесу тощо, що дозволяє, як наслідок,

вести мову про його суб'єктивні характеристики. Розрив між «базовим» та «поточним» рівнем призводить відповідно до виникнення суперечностей між правом та законом, деструктивних процесів всередині системи права [9]. Тобто, науковець ототожнює «поточний» рівень із законодавством, який може суперечити «базовому» – праву. Дана позиція не є безспірною.

В. П. Шаганенко зазначає, що неможливо ототожнювати галузі права із галузями законодавства. Їх співвідношення потрібно розглядати як єдність форми і змісту, де зміст права – сукупність елементів системи права, перш за все, галузей права, а форма права – сукупність джерел права, що утворює систему законодавства [10, с. 71].

Ю. М. Риженко по іншому вбачає зв'язок права і законодавства: з одного боку, система права наділяє змістом систему законодавства. Система законодавства успадковує основні принципи побудови системи права, мету, завдання, характерні для певних норм права. З іншого боку, система законодавства, перша набуваючи галузевої структури, наділяє нею систему права. Зокрема, галузі системи права не можуть розвиватися без участі системи законодавства. Саме у цьому їх взаємозв'язок і взаємовплив [11, с. 117]. Класичний підхід (право – зміст, законодавство – форма) переглядається у правових доктринах. Форма (законодавство) має свій зміст (зміст закону) і він не завжди є правовим, чому є доказом непоодинокі рішення Конституційного Суду України. Але беззаперечним є той факт, що право втілюється у законодавстві.

Якщо розглядати право як систему, яка складається із елементів висхідного рівня – норма, інститут, галузь, як цілісність, то не можна не визнати наявності у системі права єдиного об'єкта правового регулювання, системними елементами якого і виступають предмети галузей, що утворюють систему права. Якщо об'єкт виступає загальним для всієї системи права, всіх його галузей, то предмет однієї галузі не може співпадати із предметом іншої. Будь-яка галузь має властивий тільки їй одній предмет, яким і визначається самостійність, своєрідність і особливості тієї чи іншої сукупності правових норм, її відмінності від інших підсистем. Різноманітність предметів регулювання, які відтворюють різноманітні сторони і прояви юридично значимої дійсності, обумовлює наявність множинності галузей права. Саме предмет визначає самостійність галузі, її право на існування, місце в системі права [12, с. 2].

У кожній галузі метод має специфічний набір прийомів, способів, засобів регулювання правовідносин, що і відмежовує метод в одній галузі від методу в іншій галузі. Але метод у галузі не настільки унікальний для кожної галузі, як предмет.

Право регулює різні за змістом суспільні відносини, які мають свою специфіку, свої характерні риси, відзначаються якісною своєрідністю. Звідси виникає необхідність розподілу норм права на окремі галузі, розташування їх у певному порядку. Поділ на галузі – це один із найважливіших видів класифікації норм права, що має виключно важливе практичне значення. Розрізнення галузей створює реальну основу для глибокого і повного засвоєння права, опанування ним як інструментом врегулювання суспільних відносин, створення найбільш сприятливих умов налагодження сучасних цивілізованих людських взаємин [13, с. 55]. Деталізація специфіки правовідносин сприяє максимально точному встановленню сутності правовідносин, що полегшує пошук норм, які повинні врегульовувати дані правовідносини.

Д. М. Азмі стверджує, що обґрунтування наявності галузі норм права повинно створюватися, виходячи із сукупності таких факторів, як: зміст дії права; переважні основні начала права і (або) законодавства; переважні інтереси осіб правового спілкування і принципи їх поведінки; ціль правового впливу; метод правової регламентації; видовий «набір» юридичних джерел права; склад учасників сек-

тору правового спілкування; конвенційність сприйняття; функції правового регулювання; соціальна значимість суспільних відносин і правових норм, які їх представляють; наявні у конкретно-історичному правовому бутті традиції; необхідність у самостійному вивченні і дослідженні юридичних приписів про соціальну взаємодію того чи іншого напрямку [14, с. 11].

Поділ наукового поля на галузі знання невідворотно необхідно на сучасному етапі розвитку науки. Проте, слід враховувати, що згаданий поділ має лише допоміжне значення для пізнавального процесу і не може розглядатися як підстава для обмеження суб'єкта пізнання в його дослідницько-продуктивній діяльності, спрямованій на вивчення чогось [15, с. 22].

Внутрішні протиріччя структури системи права є передумовами, каталізаторами виникнення різних конкретних, відносно автономних проблем структури системи права, серед яких можна виділити наступні: 1) проблема пошуку ідеальних критеріїв поділу на галузі права (та інші елементи системи); 2) проблема однозначності поглядів на елементи системи права вищого порядку (інститути, підгалузі, галузі); 3) проблеми появи та закріплення нових елементів системи права [8, с. 42-43].

Ключові проблеми, які виникають у процесі постановки питання про предмет окремо взятої науки наступні: 1) проблема об'єктивного (суб'єктивного) характеру поділу наукового знання на окремі галузі; 2) проблема абсолютного (відносного) характеру поділу наукового знання на окремі галузі; 3) проблема критеріїв і принципів поділу наукового знання на галузі; 4) проблема доцільності вторгнення одних наук до предмету дослідження інших наук; 5) проблема впливу історичних факторів на поділ наукового знання на галузі та ін. [15, с. 37]. Проблеми виокремлення галузі права існують, оскільки система права загалом настільки єдина, а її елементи тісно між собою пов'язані, що не доводиться стверджувати про ідеальні розмежування галузей права, які не мали б спільних елементів.

Вислів «самостійна галузь» є певною мірою абстрактним, своєрідною догматичною моделлю, яка дозволяє, у першу чергу, досягти виконання теоретичних завдань – зрозуміти складність та певним чином пізнати внутрішню побудову системи права, здійснити систематизацію правового матеріалу для його вивчення, викладання тощо. Проте у сфері правозастосування вести мову про існування дійсно самостійних галузей права навряд чи можливо. У зв'язку з цим логічно зробити висновок, що система права скоріше є комплексним, а не галузевим утворенням, яка має своїм завданням окреслення передусім зовнішніх меж права [9].

Право соціального забезпечення як галузь права не є виключенням. Її елементи тісно пов'язані із іншими галузями права та сферами життя суспільства загалом.

В. К. Субботенко прийшов до висновків, по-перше, про відсутність у реальному житті єдиного безперервного відношення по соціальному страхуванню; по-друге, що соціальне забезпечення є більш широким поняттям, ніж соціальне страхування, яке виступає його різновидом; по-третє, про регулювання факультативно можливих відносин із забезпечення допомогою і застосування праці різними галузями права – правом соціального забезпечення і трудовим правом, і в цілому – про приналежність відносин соціального страхування до предмету права соціального забезпечення [16, с. 99].

Деякі науковці виокремлюють пенсійно-страхове право як підгалузь фінансового права, яка становить сукупність правових норм, що регулюють якісно однорідні відносини у пенсійно-страховій сфері; та предметом цієї підгалузі визначають суспільні відносини, що виникають між Пенсійним фондом, накопичувальним фондом і нердержавними пенсійними фондами та громадянами з приводу забезпечення їх страховими пенсіями [17, с. 172].

Безперечно, соціальне страхування є складовою частиною соціального забезпечення, але, враховуючи різні грані функціонування соціального страхування, науковці вбачають соціальне страхування складовою інших галузей права, і не тільки права. У регулюванні суспільних відносин все взаємопов'язане: право, економіка, фінанси. Ми розглядаємо соціальне страхування у правовому аспекті, що не виключає соціального страхування як складової, наприклад, фінансів. Укладаючи договір купівлі-продажу, теж відбувається фінансова операція, але від цього правовідносини щодо договору купівлі-продажу не перестають належати до цивільного права та регулюватися ним.

Норма права, інститут, галузь, підгалузь та система права як цілісне структурне утворення постають sui generis гносеологічними таксонами, одиницями пізнавальної динаміки і розвитку права [18, с. 51].

Право соціального забезпечення регулює широкий спектр суспільних відносин, які супроводжують особу від народження і до смерті. Відповідно, і складові даної галузі є різноманітні та утворюють складну структуру норм, інститутів та підгалузі.

Великі галузі права можуть об'єднувати як інститути права, так і більші угруповання – підгалузі права, тобто сукупності правових норм, що регулюють суспільні відносини одного роду [19, с. 130]. Найбільш значні за обсягом і змістом, т. зв. «укрупнені», галузеві правові інститути у науці прийнято розглядати як підгалузі права [20, с. 49].

Н. Б. Болотіна виділяла у праві соціального забезпечення підгалузі права загальнообов'язкового соціального страхування, і права державної соціальної допомоги. Кожна з цих структурних частин має свою загальну частину, власні принципи права. В той же час, вони знаходяться у зоні дії загальних положень цілої галузі права соціального забезпечення [21, с. 25].

Також у правовій доктрині соціальне страхування розглядають як базовий інститут права соціального забезпечення, що включає сукупність норм, які встановлюють порядок акумуляції коштів у масштабах держави, формування і функціонування системи спеціалізованих державних страхових і благодійних фондів для фінансування передбачених законодавством виплат, метою яких є соціальне забезпечення осіб у випадку виникнення соціального ризику [22, с. 155].

Виділяється також у особливій частині права соціального забезпечення, насамперед, генеральний інститут пенсійного забезпечення з власними предметними субінститутами [23, с. 89].

Зважаючи на те, що на сьогодні пенсійне забезпечення здійснюється через загальнообов'язкове державне соціальне страхування, пенсійне забезпечення трансформувалося в інститут пенсійного страхування, який, в свою чергу, є складовою загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування є підгалуззю права соціального забезпечення, яка об'єднує інститути загальнообов'язкового державного соціального страхування (інститут пенсійного страхування, інститут страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; інститут медичного страхування; інститут страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; інститут страхування на випадок безробіття). Разом з тим, соціальне страхування взаємодіє і з іншими галузями права.

Повної та абсолютної автономії жодної галузі бути не може. Право – це єдина нерозривна матерія. Безумовно, воно має певні більш яскраво виражені компоненти, але, в той же час, вони не можуть бути відокремлені від усієї матерії [24].

В. П. Шаганенко виокремлює два основних фактори, під впливом яких формувалася юридична думка про сис-

тему права: розвиток системного підходу у різних галузях знань і державної політики у галузі права [25, с. 78].

На формування правової системи США великий вплив мала правова система Великобританії. В останні десятиліття спостерігається зближення романо-германської і англо-саксонської правових систем як у галузі матеріальних галузей права, так і процесуальних. Із плином часу центробіжні сили посилюються, тому можлива поступова уніфікація, зближення правових систем [26, с. 100]. Дані процеси природні, оскільки з плином часу «відшліфовуються» правові системи. Усуваються недоліки, зміцнюються переваги, і, враховуючи те, що в кожній системі є як

недоліки, так і переваги, природно запозичувати краще і відмовлятися від гіршого в обох системах. Вищезазначені кроки невідворотно призводять до зближення систем.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування є підгалуззю права соціального забезпечення та об'єднує інститути загальнообов'язкового державного соціального страхування (інститут пенсійного страхування; інститут страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; інститут медичного страхування; інститут страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; інститут страхування на випадок безробіття).

ЛІТЕРАТУРА

1. Корнута Р. Вітчизняні погляди на структуру норми права / Р. Корнута // Право України. – 2007. – № 7. – С. 19–21.
2. Жолнович О. І. Система трудового права України : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.05 «Трудове право, право соціального забезпечення» / О. І. Жолнович. – Львів : Б. в., 2008. – 16 с.
3. Мельник К. Ю. Передумови виникнення трудових правовідносин / К. Ю. Мельник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : file:///C:/Users/kuchma_ol/Downloads/Pib_2010_5_56.pdf
4. Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности / Н. В. Витрук. – М. : Норма, 2008. – 448 с.
5. Зіменко О. В. Система права та правова система : поняття та особливості співвідношення / О. В. Зіменко // Вісник Запорізького національного університету. – 2011. – № 4. – С. 27–32.
6. Витушко В. А. Теоретические основы современного правовопонимания : общеправовой и отраслевой правовой подходы : монография / В. А. Витушко, С. С. Вабищевич, И. А. Маньковский ; под науч. ред. В. А. Витушко. – Минск : Международный университет «МИТСО», 2012. – 392 с.
7. Івчук Ю. Ю. Теоретичні підходи до системи трудового права України в умовах ринкової економіки : автореф. дис...на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.05 «Трудове право, право соціального забезпечення» / Ю. Ю. Івчук ; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2004. – 16 с.
8. Рубашенко М. Проблеми структури сучасної системи права України (загальнотеоретичний аспект) / М. Рубашенко // Юридичний журнал : аналітика. – 2010. – № 11 (101). – С. 40–43.
9. Мельник Р. С. До питання пошуку нових вихідних позицій розуміння категорії «система права» / Р. С. Мельник // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1. – С. 8–15.
10. Шаганенко В. П. Сутнісні характеристики системи права / В. П. Шаганенко // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 69–73.
11. Риженко Ю. М. Система права та правова система : особливості взаємозв'язку та взаємовпливу / Ю. М. Риженко // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2009. – Вип. 45. – С. 113–119.
12. Азизов Р. Ф. оглы. Объект и предмет правового регулирования : проблема соотношения понятий / Р. Ф. оглы Азизов, В. А. Барченко // История государства и права. – 2006. – № 11. – С. 2–3.
13. Марчук В. М. Основні поняття та категорії права : Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – К. : Істина, 2001. – 144 с.
14. Азми Д. М. Структура системы права : понимание, значение, срезы / Д. М. Азми // Академический юридический журнал. – 2010. – № 1 (39). – С. 9–12.
15. Машков А. Введение в общую теорию юридических наук / А. Машков. – К. : «К. И. С.», 2005. – 254 с.
16. Субботенко В. К. Соотношение права социального обеспечения и трудового права / В. К. Субботенко // Вопросы теории и практики гражданского и трудового права и гражданского судопроизводства. – Томск, Издательство ТГУ, 1981. – С. 95–103.
17. Фещук В. В. Правове регулювання пенсійного страхування в Україні (фінансово-правовий аспект) : монографія / В. В. Фещук, Ю. О. Тараненко, Ю. І. Пивовар ; за заг. ред. В. В. Фещука. – К. : «Аванпост-прім», 2010. – 189 с.
18. Козловський А. В. Систематизація законодавства як гносеологічний процес / А. В. Козловський // Право України. – 2000. – № 2. – С. 49–51.
19. Костицький В. До питання про розвиток системи права та критерії його поділу на галузі (на прикладі екологічного і повітряного права) / В. Костицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kostytsky.com.ua/upload/doc/sprava.pdf>
20. Заморська Л. І. Загальнонаукова концепція категорії «система права» / Л. І. Заморська // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2010. – Вип. 47. – С. 46–49.
21. Болотіна Н. Б. Право соціального забезпечення України : системно-структурний аналіз / Н. Б. Болотіна // Право України. – 2001. – № 5. – С. 24–29.
22. Хуторян Н. М. Удосконалення трудового законодавства в умовах ринку / Н. М. Хуторян, М. П. Стадник, С. В. Дріжчана, А. Ю. Бабаскін, Т. С. Прокопова / Відп. ред. Н. М. Хуторян. – К. : ІнЮре, 1999. – 180 с.
23. Сличинський Б. Право соціального забезпечення : проблеми становлення і розвитку / Б. Сличинський // Право України. – 2002. – № 6. – С. 85–89.
24. Лук'янець Д. М. Про структуру системи права / Д. М. Лук'янець [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uabs.edu.ua/images/stories/docs/K_KPD/Lukianets_14.pdf
25. Шаганенко В. П. Система права : історичний аспект розгляду / В. П. Шаганенко // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2012. – Вип. 59. – С. 76–82.
26. Назметдинов Р. Р. Система трудового права Соединенных Штатов Америки / Р. Р. Назметдинов // Вестник Томского государственного университета. – 2010. – № 333. – С. 99–100.